

הספר העברי המודפס כחפץ טקסי וכקמיע: עיון ביבליוגרפי-היסטורי בספר רזיאל המלאך

ומהדורותיו / דוד הנגבי

תקציר

מחקר זה בתולדות הספר העברי מוקדש לתופעה במסגרתה מיוחסות סגולה וקדושה מיוחדת לעותק הפיזי של ספרים מסוימים, ונעשה בהם שימוש כקמיע וכחפץ טקסי. מטרתו של מחקר זה היא הבנת ותיאור התהליך בו נקשרת לספר הפיזי תכונת הסגולה ההופכת אותו לקמיע, והתחקות אחר ביטויים שונים של התופעה בתולדות הספר העברי.

המחקר הנוכחי קשור לשדות מחקר אחרים, ובהם המחקר ההיסטורי והביבליוגרפי של ספרי סגולות ורפואות, ספרי קבלה וקמיעות, וחקר אתנוגרפי והיסטורי של מנהגי ריפוי וכישוף. אולם ייחודו הוא בהתמקדות בתופעת הסגולה הנקשרת לעותק הפיזי של הספר, ובתיאור עשיר של תופעה זו לאור מקרה מבחן מייצג. מחקר זה יתמקד במקרה המבחן של ספר רזיאל המלאך, שנדפס לראשונה באמשטרדם בשנת 1701. ספר רזיאל המלאך נודע בעיקר בשל הסגולה שנקשרה בו, המבטיחה למחזיקים בו סגולה מפני שריפה ופגעים אחרים. כן נעשה בו שימוש לשמירה והגנה לחולה וליולדת. עם הזמן, הפך ספר רזיאל המלאך להיות מזוהה לחלוטין עם מסורת הסגולה, ועיקר שימושו הוא כקמיע וכחפץ טקסי. הצורך והביקוש הרב הביא להדפסת מהדורות רבות וחוזרות של הספר, עד שניתן לומר כי הוא אחד מהספרים הנדפסים ביותר בתולדות הספר העברי. למן המהדורה הראשונה ועד לימינו אלו, נדפסו לפחות 55 מהדורות של הספר.

ספר רזיאל המלאך נבחר לעמוד במרכז מחקר זה בשל היותו מקרה איכותי ומובהק המייצג את תופעת ייחוס הסגולה לספר הפיזי. הבנת הרקע להדפסת הספר בראשונה, על תכנון והקדמות המוציאים לאור, ובהמשך סקירה מדוקדקת של המהדורות הרבות שבאו בעקבותיה, מעמידה בפנינו תמונה רחבת יריעה של תולדות הספר ושל מסורת הסגולה, על פני למעלה מ-300 שנה ובמרחב גיאוגרפי המשתרע ממערב אירופה למזרח, דרך הודו, יוון, ארץ ישראל, ועד לאמריקה.

הפרק הראשון של המחקר מהווה מבוא מתודולוגי בו מוצגות מטרת ושאלות המחקר והשיטות בהן אנקוט לביצועו. מחקר זה משלב בין שדות מחקר שונים, כאשר תיאור והבנת תופעת ספרי הסגולה המשמשים כקמיע מהווה את הציר המרכזי המחבר ביניהם. תשתיתו היא עבודת מחקר ביבליוגרפית המוקדשת לספר רזיאל המלאך, לתולדות הדפסתו הראשונה והמהדורות שבאו בעקבותיה. תיאור תולדות הדפסות הספר והופעת המהדורות השונות, בהקשרן ההיסטורי והחברתי, משתייך לדיסציפלינת המחקר הידועה בשם "ספר וחברה", המבקשת ללמוד על תהליכים היסטוריים ותרבותיים דרך מחקר הספר ומעגלי היוצרים והקוראים שסביבו.

הפרק השני מציג את תופעת ספרי הסגולה בכלל והשימוש בספרים כקמיעות וכחפצים טקסיים בפרט. הפרק מתאר את ההקשר התרבותי והדתי שמתוכו צמחה תופעת השימוש בספר כקמיע וככלי הגנה וריפוי. תפקיד חשוב ביצירת הרקע להתפתחות הסגולה נושא מקומו של הספר והטקסט המוקדש בתרבות הספר העברית ובפרקטיקה הדתית, ובמיוחד לאור תפיסות קבליות וחסידיות אודות כוחן של האותיות והמילים העבריות. כן מוצגות זוויות נוספות מתחום חקר התרבות להבנת תופעת הסגולה הנקשרת לספר הפיזי. ספרי הסגולה נמצאים לא פעם במקום מורכב, על הגבול הנורמטיבי הדתי, והיחס אליהם ולשימוש בהם נע בין רתיעה והכלה.

הפרק השלישי והרביעי מוקדשים למקרה המבחן של ספר רזיאל המלאך. **הפרק השלישי** מוקדש לספר עצמו: תכנון, מבנהו, ותולדות הדפסתו הראשונה מכתב יד באמשטרדם, בשנת 1701.

הדפסת הספר באמשטרדם, נבעה מתוך אמונה עזה שבתאית עזה של המוציא לאור, אשר ביקש לחשוף את סודות התורה ולהפיצם ברבים. במקביל, ביקש המוציא לאור גם להבטיח את מכירת הספר ומסורת הסגולה נוצרה לא מעט גם בשל מניעים מסחריים אלו. הדפסת הספר מכתב היד עיצבה את נוסח החיבור שבנוסחיו בכתבי היד השונים לא היה יציב, וגם קיבע את המסורת על סגולת הספר.

בפרק זה אנו עומדים על האופן שבו נטען הספר בסגולה ובקדושה שאינה טקסטואלית, המתבטאת בשימוש בעותקיו הפיזיים לקריאה ריטואלית ללא הבנה, ובעיקר לשימוש בהם כקמיע להגנה ושמירה. העיון בספר ובתולדות ההדפסה מגלה כמה מהסיבות שהביאו להיווצרות מסורת הסגולה ועליית השימוש הלא-טקסטואלי בספר. טענתי היא כי הקושי שבהבנת הטקסט וחוסר האחידות שלו, יחד עם האיסורים והרתיעה משימוש וביצוע פעולות מאגיות הכתובות בטקסט המקודש, מחזקים את ערכו הלא-טקסטואלי של הספר, ומביאים ליצירת דרכים אחרות לשימוש בו, כקמיע וכחפץ.

ציר נוסף שהדיון נסוב סביבו הוא היחס בין הטקסט ותוכן הספר לבין הפאראטקסט המלווה אותו. הפאראטקסטים הטקסטואליים, החזותיים, והתרבותיים משמשים כמעגלים מתווכים בין הספר לקוראיו ומלמדים אותנו רבות על ההקשר התרבותי וההיסטורי של הדפסתם. במקרה של ספרי סגולה, בהם תוכן הספר מועתק שוב ושוב ללא שינוי, מקומו של הפאראטקסט חשוב ביותר כאשר הוא משמש מעטפת תיווך מעודכנת ומותאמת לזמנה ומקומה.

פרק זה מתאר גם את תולדות ההתקבלות של ספר רזיאל המלאך והיחס אליו, מעת הדפסתו הראשונה ועד ימינו, וכן מתחקה אחר מסורת הסגולה שנקשרה אליו ועקבותיה בספרות ההלכתית ובתיאורים חיצוניים אחרים. מקום מיוחד מוקדש למקרה המעניין של הדפסת שמות פועלי הדפוס של מהדורת תס"א (ובהם ליב בן שרה) בתוך נוסחי סגולות ותפילות בספר עצמו, ולמשמעויות שהיו לכך בתקופות מאוחרות יותר.

הפרק הרביעי ממשיך את העיון בפרק הקודם במהדורות ספר רזיאל, ומוקדש לסקירה ותיאור המהדורות הבאות של הספר, מהמהדורה השנייה בהורדנא תקנ"ג (1793) ועד לימינו אלו. בפרק זה מתוארות 55 מהדורות והדפסות של הספר, כאשר חלקן מכילות תוכן מקורי, וחלקן הן הדפסות ללא שינוי. הסוגיות שעלו אל פני השטח במהדורה הראשונה, בהן המתח שבין תפיסת הספר כספר לימוד או כקמיע, האיסורים וההגבלות על השימוש בספר, וכן היחס אל מסורת הסגולה, שבים ועולים במהדורות במשך השנים ומקבלות ביטויים ופתרונות שונים.

ארגון המהדורות הרבות של ספר רזיאל המלאך נושא ערך ביבליוגרפי, בבירור הדמיון וההבדל בין המהדורות, ובניתוח גניאולוגי של הקשרים ביניהן, זאת במיוחד לאור ריבוי המהדורות והקושי בהתמצאות בהן. פרק זה מציג את סיפורו של ספר עברי אחד במהדורות והדפסות שונות שנעשו על פני למעלה מ-300 שנה, בקהילות ישראל השונות, במבט "ממעוף הציפור": מרישומיה העזים של השבתאות במאה ה-18 וההתנגדות לה, תופעת בעלי השם והביקוש לספרות סגולות ורפואות, דרך עליית תנועת החסידות והתפשטותה, אל התקופה המודרנית. תיאור תולדות הספר מלווה גם את התמורות בתעשיית הספר העברית, על ירידתם של מרכזי הדפוס במרכז אירופה ועלייתם של מרכזי הדפוס החדשים במזרח, ההתפתחויות הטכניות בתעשיית הספר, והמעבר אל מרכזי דפוס חדשים בארצות הברית וארץ ישראל במהלך המאה העשרים.

פרק הסיכום והדיון מבקש להוסיף נדבך על בסיס הממצאים שעלו מניתוח מקרה המבחן ולשוב ולדון בתופעת הספרים המשמשים כקמיע בכללותה. ניתוח מקרה המבחן של ספר רזיאל מעלה אל פני השטח מאפיינים של ספרי סגולה וספרי קמיע, אשר לטענתי אינם ייחודיים לו בלבד אלא ניתן לאתרם גם בספרים אחרים השותפים לתופעת הסגולה, גם כאלו שאינם שייכים במובהק לקבוצת ספרי הסגולות, הרפואות והקבלה המעשית. בפרק זה אצביע על תכונות מסוימות, תכניות וחזותיות, שלטענתי מצביעות על הספר ומזהות אותו כאחד מספרי הסגולה. בין תכונות אלו, שעליהן עמדתי בעיקר מתוך העיון בספר רזיאל המלאך, ניתן למנות את אופי החיבור, שמו, העלמת שם המחבר ומידע נוסף הקשור למקור הספר ולפעולות עריכה, וכן מאפיינים לא טקסטואליים, כצורת האותיות, ארגון הטקסט על הדף, גודל הכרך, ועוד.

מתוך העיון ההיסטורי-ביבליוגרפי בתולדות המהדורה הראשונה ודרך סקירת עשרות המהדורות השונות של ספר רזיאל המלאך, עולה תמונה עשירה ומקיפה של תולדותיו של אחד מספרי הקמיע המפורסמים והנפוצים בתולדות הספר העברי. העיון בספר רזיאל המלאך מציג את תופעת ספרי הסגולה המשמשים כקמיע ומסייע להבנת תהליכי היווצרות הסגולה, האופנים בהם היא מתפתחת ונשמרת, ומקומה בתרבות הספר העברית ובחברה היהודית.

מספר מיון בספריה:

A645 הנג. ספ תשע"ד

מספר מערכת:

002391554